УДК 94(470.57)

А.Ә. Зиннәтуллина

МӘРЬЯМ АКЧУРИНА-СОЛТАНОВА һӘМ «УФА МӨСЕЛМАН ХАНЫМНАР ҖӘМГЫЯТЕ»

В статье дается оценка благотворительной деятельности Марьям Акчуриной, дочери известного симбирского купца, фабриканта и мецената Тимербулата Курамшевича Акчурина и жена старшего сына пятого муфтия Оренбургского магометанского духовного собрания Мухамедьяра Султанова Арслангали. Особое внимание уделяется истории мусульманских благотворительных обществ г. Уфы, в деятельности которых супруги принимали активное участие, в частности, Уфимского мусульманского дамского общества, в котором М. Акчурина была учредительницей и председательницей. Источниками исследования послужили материалы дореволюционной периодической печати, устав и отчеты обществ за разные года и воспоминания современников.

Ключевые слова: Акчурины, благотворительная деятельность, мусульманское дамское общества, приют, Уфа, школы для девочек.

The article gives an assessment of the charitable activities of Maryam Akchurina. She is the daughter of the famous Simbirsk merchant, manufacturer and philanthropist Timerbulat Kuramshevich Akchurin and the wife of the eldest son of the fifth mufti of the Orenburg Mohammedan Spiritual Assembly Mukhamedyar Sultanov Arslangali. Special attention is paid to the history of Muslim charitable societies in Ufa, in which the spouses took an active part, in particular, the Ufa Muslim Ladies' Society, in which M.Akchurina was the founder and chairman. The sources of the research were the materials of the pre-revolutionary periodical press, the charter and reports of societies for different years and the memoirs of contemporaries.

Keywords: Akchurins, charity, muslim women society, shelter, Ufa, schools for girls.

Татар халкы тарихын Апанаевлар, Хөсәеновлар, Рәмиевлар, Сәйдәшевләр кебек бөтен төрки-мөселман дөньясына танылган мәшһүр нәселләрдән башка күз алдына да китереп булмый. Әлеге исемлектә Сембер губернасы сәнәгатьчеләре, сәүдәгәр һәм эшмәкәрләре, җәмәгать эшлеклеләре, милләтнең мәдәни, дини һәм иҗтимагый тормышында тирән эз калдырган Акчуриннар династиясе аерым урын алып тора. Нәселнең һәрбер вәкиле татар милләтенең алга китүенә үзенең өлешен кертергә тырышкан. Алар хәйриячелек белән аеруча күп шөгыльләнгәннәр. Заманында Акчуриннар иганәсенә мәчетләр төзелгән, мәктәп-мәдрәсәләр салынган, китапханә-кыйраәтханәләр булдырылган, сугыш елларында авыру һәм яралы солдатлар өчен шифаханәләр оештырылган, мохтаҗлар өчен бушлай ашханәләр ачылган. Әлбәттә, нәселнең хатын-кызлары да мондый игелекле эшләрдән читтә калмаганнар.

Бу мәкаләдә сүз әлеге күптармаклы нәселнең бер әгъзасы – Сембер губернасы Гурьевка һәм Самайкино авылларындагы постау фабрикалары хуҗасы, Сембер шәһәре Думасы гласные, атаклы сәүдәгәр Тимербулат Курамша улы Акчуринның кызы Мәрьям Акчурина турында барачак. Бу ханым – Оренбург мөселман Диния нәзарәте мөфтие Мөхәммәдьяр Солтановның олы улы Арслангали Солтановның хатыны, шул сәбәпле киң җәмәгатьчелектә ул күбрәк Мәрьям Солтанова исеме белән билгеле.

Мәрьям Тимербулат кызы Акчурина 1859 елның 15 октябрендә дөньяга килә. Ул тумыштан ук акыллы, зирәк һәм сәләтле кыз була, кечкенәдән рус һәм төрек телләрен яхшы белә, матур һәм фәнни әдәбият белән кызыксына, мөгаллимә булырга хыяллана. Казанда хатын-кызлар гимназиясен тәмамлаганнан соң, Арслангали Солтановка кияүгә чыга һәм гомеренең күп өлешен белем-мәгърифәт тарату өлкәсендә хезмәт куюга багышлый.

Тарихка күз салсак, мәктәп-мәдрәсәләр төп ике шарт үтәлгәндә генә яши алганнар. Беренчедән, балаларга гыйлем бирә алырлык югары аң-белемле имам-мөдәррисләр булганда, икенчедән, укымышлы, динле байлар, иганәчеләр яки хәлле халык тарафыннан матди яктан тәэмин ителгәндә.

Татарлар арасында хәйриячелек хәрәкәте XVIII гасырда башланып китә һәм XIX гасыр ахыры – XX гасыр башларында үзенең иң югары ноктасына күтәрелә. Икътисади яктан ныклап аякка баскан татар сәүдәгәрләре һәм эшкуарлары үз керемнәрен мәгариф өлкәсен заман таләпләре дәрәҗәсенә күтәрү максатына юнәлтә башлыйлар.

Кечкенәдән дини йолалар нигезендә тәрбияләнгән, гаиләдә кешелеклелек, мәрхәмәтлелек, игелек кылуның матур үрнәкләрен күреп үскән Мәрьям ханым да мохтаҗларга, фәкыйрьләргә һәм ятимнәргә булышу эшенә керешеп китә. Алар ире белән 1898 елның 20 мартында ачылган «Уфа шәһәрендәге фәкыйрь мөселманнарга ярдәм җәмгыяте»нең («Попечительство о бедных мусульманах г. Уфы») хакыйкый әгъзалары булып, аңа матди ярдәм күрсәтеп торалар, Уфа ятимханәсенә һәрдаим булышалар. Ятимханәнең дин дәресләре мөгаллимәсе Заһирә Байчурина сүзләре буенча, 1908 елда гына Мәрьям ханым ятимханәдә укучы 48 мөселман кызына дин дәресләре өчен барлык кирәкле әсбапларны алып бирә [Байчурина]. Балалар укытырга хыялланган хәйрияче ханым үз ярдәменең күпчелек өлешен мөселман хатын-кызларына тәрбия һәм белем бирү өлкәсенә юнәлдерергә тырышкан. Мәсәлән, бертуган Яһудиннар тарафыннан ачылган кызлар мәктәбе идарәсен үз өстенә алып, оештыру эшләре белән шөгыльләнгән, мөгаллимәләр билгеләгән. Шулай итеп, йөздән артык кыз белем алу мөмкинлегенә ия булган [Кызлар].

Мәрьям Акчуринаның хәйриячелек өлкәсендә күрсәткән иң мәшһүр һәм игътибарга лаеклы эшләренең берсе – мөселман хатын-кызларының Россиядә беренче хәйрия җәмгыятен оештыруда актив катнашуы һәм аның рәисәсе булуыдыр, мөгаен.

XIX гасырның икенче яртысында Россия күләмендәге социаль-икътисади үзгәрешләр татар хатын-кызларына да зур йогынты ясый. Алар җәмгыятьнең төрле өлкәләрендә үзләрен сынап карарга омтыла башлыйлар. Моңарчы ирләре күләгәсендә яшәргә күнеккән, нигездә, гаилә мәшәкатьләре белән генә мәшгуль туташ һәм ханымнар акрынлап иҗтимагый тормышка тартыла.

Татар хатын-кызларының иҗтимагый тормышка кереп китүләренең янә бер юлы – хәйрия җәмгыятьләре оештыру. Россия җирлегендә мөселман хатын-кызларының хәйрия җәмгыятьләре XX гасырның беренче унъеллыгында оеша башлаган. Тәүге җәмгыятьләр хатын-кызларга аң-белем тарату юлында ярдәм итүне үзләренең төп максатлары итеп куйганнар. Беренче бөтендөнья сугышы мөселман хатын-кызларының иҗтимагый тормышта тагын да активлашуларына этәргеч биргән. Күп кенә төбәкләрдә хатын-кызлар тырышлыгы белән яраланган сугышчыларга һәм аларның гаиләләренә ярдәм күрсәтү оешмалары төзелгән. Хәйрия җәмгыятьләрен тирәннән өйрәнгән галим Җ.С. Миңнуллин исәпләвенчә, сугыш башланганчы Россиядә нибары 6 мөселман хатын-кызлары оешмасы булса, 1917 елның февраленә аларның саны 19 га, ә шул елның октябренә инде 61 гә җиткән [Миннуллин, 2007, с.110–126].

Мәгълүм булганча, мөселман хатын-кызларының Россиядә беренче хәйрия җәмгыяте Уфада оештырыла һәм 1907 елның 12 декабрендә «Уфа мөселман ханымнары җәмгыяте» исеме белән Уфа губернасының җәмгыятьләр һәм берлекләр реестрына теркәлә [Устав, с. 1]. Җәмгыятьне оештыру нияте 1907 елның язында, шәһәрдәге кызлар мәктәпләренең берсендә чыгарылыш имтиханнары барганда туа. Бу җәмгыятьне төзү эшендә Мәрьям Солтанова, Маһипәрваз Шаһгалиева, Суфиябикә Җантурина, Суфия Солтанова актив катнашалар, оешманың уставын төзү һәм аны кирәкле дәүләт органнарына җиткерү юлында ханымнарга ирләрнең дә, төгәлрәк әйткәндә, Сәлимгәрәй Җантурин, Арслангали Солтанов, Искәндәр Солтанов, Сабир хәзрәт Хәсәниләрнең дә зур ярдәме тия [Мөслимәләр].

Устав буенча җәмгыять кыз балалар өчен төрле типтагы мәктәпләр ачуны, укучы һәм укытучыларга матди ярдәм күрсәтүне, китапханәләр һәм уку заллары булдыруны, хатын-кызларга аң-белем тарату юлында төрле әдәби кичәләр, лекцияләр, укулар үткәрүне, хатын-кызлар өчен шифаханәләр, дәвалау-тикшерену үзәкләре (медпунктлар), ятимханәләр ачуны максат итеп куя.

Җәмгыятьне ачу тантанасы 1908 елның 25 гыйнварында була. Мәҗлестә алдынгы карашлы дин әһелләре, мөгаллимәләр, җәмәгать эшлеклеләре тарафыннан нотыклар сөйләнә, котлау сүзләре әйтелә, әгъзалык акчалары җыела. Соңыннан идарәгә рәисә сайлана. Бу җаваплы эш Мәрьям ханым Солтановага тапшырыла. 27 гыйнварда Мәрьям Солтанова йортында идарә әгъзалары сайлау җыелышы уза. Шулай итеп, «Уфа ханымнар җәмгыяте»нең эшчәнлеге башланып китә.

Бераз алга китеп шунысын да әйтеп үтәргә кирәк: Мәрьям ханым җәмгыятьнең эшчәнлеге туктатылганчы, ягъни илнең сәяси һәм икътисади тормышында кискен борылыш ясаган Октябрь революциясенә кадәр, шушы вазифаны башкара. Матбугат битләрендә «җәмгыять рәисәсе урынына» дигән язу астында Фатима Алкина, Зөләйха Терегулова, Фатима Басимова фамилияләрен дә очратырга мөмкин [Хисап, Уфа мөселман...]. Ләкин аларны, Мәрьям ханым төрле сәбәпләр аркасында үз эшләрен үти алмаган вакытларда, вазифаны вакытлыча башкаручылар буларак кабул итәргә кирәк. Мәсәлән, Мәрьям ханым хаҗ сәфәрендә вакытта.

Җәмгыятьнең төп максаты кыз балаларга аң-белем тарату булганлыктан, аның әгъзалары бу мәсьәләгә зур игътибар биргәннәр. 1911 елда җәмгыять карамагында 542 укучысы булган – алты, 1912 елда 430 укучы белән – биш, ә 1914 елда 517 укучы белән җиде башлангыч мәктәп эшләгән. Барлык мәктәпләрдә дә гомуми фәннәр белән беррәттән кул эшләре дәресләре дә укытылган. Бу дәресләрдә кызлар бәйләү, чигү, тегү кебек көндәлек тормышта кирәкле һөнәрләргә өйрәнгәннәр. Тиздән җәмгыять кыз балалар өчен ятимханә дә ачып җибәргән. Еллык хисапларга караганда, ятимханәдә 1911 елда – 15, 1912 елда – 16, ә 1914 елда 14 кыз тәрбияләнгән. Биредә кызларны кием-салым тегү эшенә генә өйрәтеп калмаганнар, күннән аяк киемнәре тегү күнекмәләре дә биргәннәр [Зиннатуллина, с. 216]. Әлеге чаралар җәмгыятьтән шактый зур чыгымнар таләп иткән. Әгъзалык кертемнәре, төрле чаралардан килгән акчалар, хосусый иганәләр хәйрия җәмгыятьләренең төп яшәү чыганагы булып торган.

«Уфа мөселман ханымнары җәмгыяте» уставы буенча, җәмгыять файдасына түләнә торган мәҗбүри кертемнәренең күләменә карап, әгъзалар шәрәфле, хакыйкый, ярышчы һәм хезмәткәрләргә бүленгәннәр. 300 сумнан да ким булмаган күләмдә акчалата иганә биргән яки җәмгыять файдасына әһәмиятле хезмәт күрсәткән кешеләр шәрәфле әгъза булып саналганнар. Хакыйкый әгъзалар ел саен өч сум яки бер тапкыр җәмгыять фондына 100 сумнан да ким булмаган, ә ярышчылар исә ел саен бер сумнан да ким булмаган күләмдә иганә кылырга тиеш булганнар. Үз эшчәнлекләре белән җәмгыятькә яки җәмгыятьнең хакыйкый әгъзаларына ярдәм иткән затлар хезмәткәр дип танылган [Устав, с. 8]. Җәмгыятьтә әгъза булып торган танылган татар эшкуарларының, дәүләт хезмәткәрләренең һәм дин әһелләренең хатыннары һәм кызлары, мәҗбүри түләнә торган әгъзалык акчаларыннан тыш, оешма файдасына әйберләтә дә иганә кылганнар. Иң зур иганә кылучы, әлбәттә, Мәрьям ханым Солтанова булган. Җәмгыятьнең еллык хисабыннан күренгәнчә, 1911 елда ханымнар җәмгыятендә бары бер шәрәфле әгъза була, ул да булса – Мәрьям Солтанова [Отчет, 1912, с. 2]. Әле җәмгыятьнең беренче җыелышында ук ул 100 сум акча иганә кыла. Ә инде 1911 елда җәмгыять файдасына Уфаның Спасский урамында урнашкан үз йортын, аяк белән эшли торган бер тегү машинасы, 120 аршын тукыма, бер пот бодай оны, 10 фунт ак

ипи, 2 фунт шикәр, 0,5 фунт чәй, бер пот ит һәм өч урынлы кулъюгыч биргән [Отчет, 1912, с. 10]. Мондый хосусый ярдәмнәр җәмгыять чыгымнарын киметергә һәм кергән керемнән нәтиҗәле файдаланырга мөмкинлек тудырган.

1908 елда Уфа шәһәре идарәсе Никольский мәйданында җәмгыять карамагына җир кишәрлеге бүлеп биргән. Бу урынга җәмгыять ике катлы таш мәктәп һәм аның янына бер катлы агач флигель салдырырга уйлаган. Агач бинада кызлар мәктәбе булса, таш бина укытучылар хәзерләү йорты булыр дип фаразланган. Шул ук елны биналарның планнары төзелеп, агач флигель торгызылган. Мәктәп Мәрьям Солтанова карамагында булып, укытырга ике мөгаллимә билгеләнгән һәм 15 сентябрьдән мәктәптә укулар да башланган. Беренче елны җәмгыятьнең кереме аз булганлыктан, таш бинаны салдыру икенче елга кадәр кичектерелеп торган [Уфада]. Әмма табылган материалларга караганда, әлеге мәктәп җәмгыять эшчәнлегенең соңгы елларына кадәр салынып бетә алмаган, күрәсең. Чөнки газета битләрендә бу мәктәпкә кагылышлы бәхәсләр берничә ел дәвамында актыртылып килә.

Тема буенча мәгълүмат туплаганда без әлеге кызлар мәктәбен төзеп бетерү өчен ярдәм сорап язылган үтенеч кәгазенә тап булдык. Үтенеч Уфа мөселман ханымнары җәмгыяте бланкында язылган. Текстка карандаш белән бик күп төзәтүләр һәм өстәмәләр кертелгән. Мөгаен бу – үтенечнең каралама варианты булгандыр. Аның кем кулы белән язылганлыгы да билгеле түгел. Фикер сөреше һәм текстның эчтәлеге буенча әлеге хатны татар һәм рус телләрен яхшы белгән, димәк, тиешле белеме булган хатын-кыз язган дип әйтеп була. «Уфа мөселман ханымнар җәмгыяте» рәисәсенең фабрикант һәм эре сәүдәгәр кызы булуын һәм мондый эш белән күбрәк җәмгыять җитәкчеләре шөгыльләнүен исәпкә алсак, әлеге үтенеч Мәрьям ханым тарафыннан язылган, дип нәтиҗә ясый алабыз. Документның елы да билгеле түгел, ләкин эчтәлегенә карап, без аны чама белән 1912 ел дип билгеләдек. Тексттан күренгәнчә, 1911 елда мәдрәсәнең фундаменты салынган, әмма акча булмау сәбәпле эш тагын туктатылган. «Мәдрәсәне тәмам итү өчен 15 мең рублә кадәр кирәк буладыр», – диелә текстта [КСКБ].

1915 һәм 1916 елгы газета битләрендә әлеге мәктәп мәсьәләсе яңадан кузгатыла: «Салынып бетмәгән кызлар мәктәбе» дигән мәкаләдә: «Бу бәхетсез бинаның салына башлавына берничә еллар үтеп китсә дә, ул һаман шул «бетмәгән» көйгә әрәм булып ята. Аны тәмам итәр өчен 10 мең сумнар акча кирәк». Бинаны рус поплары сатып алырга сорыйлар, аның янында бер төзелеп бетмәгән чиркәү дә булып, мәктәп бинасын шуның милкенә алырга уйлыйлар, имеш, дигән хәбәрләр дә тарала [Салынып, 1916]. Димәк, бинаның күпмедер өлеше торгызылган булган. Әлбәттә, әгъзалык акчаларына гына ике катлы таш бина салып чыгу мөмкин түгел. Шуның өстенә җәмгыять әгъзаларының саны елдан-ел кими, димәк, керем дә азая. Мондый

зур чыгымнар өчен, мөгаен, эре эшмәкәрләрнең һәм сәүдәгәрләрнең төгәл шушы эш өчен иганә кылулары кирәк булгандыр. Газета битләрендәге бәхәсләр дә нәкъ акча мәсьәләсенә кайтып кала. Уфа шәһәренең бер төркем байлары мәктәпне үз хисапларына салып бетерергә телиләр, ләкин акча җәмгыять кассасы аша үтмәскә, турыдан-туры байларның үз кулларында тупланырга тиеш була. Җәмгыять идарәсе моның белән килешми, чөнки устав буенча җәмгыятькә юлланган барлык иганә керем кенәгәсендә теркәлеп барып, аның буенча тиешле оешмаларга хисап бирү таләп ителә. Җәмгыять өстеннән шикаятьләр була калса, әлеге таләпләр үтәлмәгән очракта, аны ябып кую ихтималы да була. Билгеле инде, җәмгыять идарәсе мондый адымга бармый.

Җәмгыять оешып күп тә үтми, 1910 елның октябрендә Мәрьям Солтанованың ире Арслангали вафат була[1]. Бу вакыйга да җәмгыять эшчәнлегенә күпмедер дәрәҗәдә тискәре йогынты ясагандыр. 1914 елда Беренче бөтендөнья сугышы башлану да җәмгыять өчен өстәмә чыгымнар китереп чыгара. Ничек кенә булмасын, ханымнар җәмгыятенең таш мәктәп салу хыялы тормышка ашмый кала.

Җәмгыять оешып эшли башлаган көннәрдән үк газета битләрендә аның эшчәнлеге, идарә әгъзаларының тырышлыгы мактап язылган мәкаләләр күп очрый. Әлеге җәмгыять башка шәһәр хатын-кызларына гына түгел, гомумән мөселман җәмгыятьләре алдында да үрнәк итеп күрсәтелә .

Ханымнар җәмгыятенең тагын бер игътибарга лаеклы эше – ул кыйраәтханә (китапханә) ачу. Уфада кыйраәтханә ачарга беренче мәртәбә «Уфа мөселманнар җәмгыяте» омтылып карый. Ләкин уставтагы җитешсезлекләр аркасында әлеге омтылыш тормышка ашмый. Кыйраәтханә оештыру йөкләмәсен ханымнар җәмгыяте үзләренең уставларына кертеп җибәрә һәм, шуның нигезендә, 1910 елның 3 мартында мөфти хәзрәтнең Воскресенская урамындагы йорты флигелендә китапханә оештыра. Әмма, төрле сәбәпләр аркасында, китапханәнең тантаналы ачылышы 1914 елның 23 февралендә генә була. Бу вакытта инде кыйраәтханә җәмгыятьнең үз милкендә булган Спасский урамындагы 10 нчы йортка күчерелә. Әлеге йорт, инде югарыда әйтелгәнчә, 1911 елның 16 февралендә Мәрьям Солтанова тарафыннан җәмгыятькә иганә итеп тапшырылган була [Гомдә].

Кыйраәтханә ялсыз эшли. 1914 ел башына анда 500 данә китап исәпләнә. Хатын-кызлар кыйраәтханәгә, якшәмбедән тыш, көн саен көндезге икедән дүрткә кадәр, ә ирләр көн дә кичке җидедән унга кадәр, ә якшәмбе көне буена килә алганнар.

Тантаналы ачылыштан соң кыйраәтханә озак эшләми. Беренче бөтендөнья сугышы башлану белән әлеге бинада сугышта яраланган

---

[1] Солтанов Арслангали Мөхәммәдъяр улы 1910 елның 18 нче октябрендә вафат була. (Мәрхүм Арслангали Солтанов // Вакыт, 1910. 4 ноябрь).

солдатлар өчен кием тегү һәм башка кирәк-яраклар хәзерләү эше башлана. Тиздән ханымнар ун кешелек лазарет та (кечерәк кенә хәрби больница) ачып җибәрәләр [Уфа хәбәрләре].

Мәрьям Солтанованың тагын бер тарихка уелып калган гамәле – ул татар хатын-кызларының мәчеттә намаз укуы өчен көрәше. Бертуганы Хөсәен Акчурин белән хаҗ кылып кайтканнан соң, Мәрьям ханым бертөркем хатын-кызлар белән Уфаның беренче мәчетенә намаз укырга бара. Аларның бу адымы кадимчеләр арасында бәхәсләр китереп чыгара. Күренекле дин һәм җәмәгать эшлеклесе Галимҗан Баруди Мәрьям ханымны яклап, хатын-кызларның бергәләп мәчеткә йөрүләренә һәм намаз укуларына дини киртәләр юклыгын билгеләп үтә [Мараш, с.165]. Күрүебезчә, Мәрьям ханым мөселман хатын-кызларының үз хокукларын һәм ирекләрен саклауны һәм яклауны да үзенең бурычы итеп куйган.

Мәрьям Акчурина-Солтанованың мөселман хатын-кызларын аң-белемле, мәгърифәтле итүгә, аларның иҗтимагый тормыштагы ролен күтәрүгә керткән өлеше санап бетергесез. Ул бөтен көчен мәгърифәт юлына юнәлтеп, «Уфа мөселман ханымнары җәмгыяте»ндә хезмәт куйган. Әлеге җәмгыятькә нигез салучыларның берсе, аның шәрәфле әгъзасы, рәисәсе һәм җәмгыять файдасына иң зур иганә кылучы һәм, гомумән, җәмгыятьнең мәгънәви һәм матди нигезен тәшкил итүче булып торган. «Уфа мөселман ханымнары җәмгыяте» – мөселман хатын-кызлары хәйрия оешмаларының Россиядәге беренче карлыгачы. Әлеге җәмгыять үрнәгендә алга таба илебезнең башка шәһәрләрендә дә хатын-кызларның хәйрия җәмгыятьләре оештырыла башлаган.

Мәрьям ханымның хәйриячелек һәм җәмәгать эшләрендә актив катнашуы, халкыбыз үсешенә күрсәткән олы хезмәте бүген дә күпләргә үрнәк булып торырлык. Без милләтебезнең Мәрьям Акчурина-Солтановалар кебек татарны тәрәккыйлек юлына этәргән асыл затларыннан үрнәк алып, алар белән горурланып яшәргә, аларның бай мирасын киләчәк буыннарга җиткерергә бурычлы.

Әдәбият

Гомдә. Уфада кыйраәтханә // Тормыш. 1914. 26 февраль.

Заһирә Байчурина. [Мөхәррир әфәнде...] // Вакыт. 1908. 7 февраль.

Зиннатуллина А.А. Благотворительная деятельность Уфимского мусульманского дамского общества // Гасырлар авазы = Эхо веков. 2009. № 1. С. 214–220.

КСКБ (Н.И. Лобачевский исем. фәнни китапханәнең Кульязмалар һәм сирәк китаплар бүлеге). 1635-Т.

Кызлар укыту // Вакыт. 1908. 18 ноябрь.

Мараш И. Религиозное обновление в тюркском мире (1850–1917): пер. с турецкого. Казань: Иман, 2005. 199 с.

Миннуллин З.С. Этапы развития и количественная характеристика мусульманских благотворительных организаций России (XIX – начало XX в.) // Благотворительность в России. СПб., 2007. С. 108–126.

Мөслимәләр җәмгыяте // Вакыт. 1908. 5 гыйнвар.

Отчет Уфимского мусульманского дамского общества за 1911 год. Уфа, 1912. 10 с.

Салынып бетмәгән кызлар мәктәбе // Вакыт. 1916. 17 гыйнвар.

Устав Уфимского мусульманского дамского общества. Уфа, 1913. 37 с.

Уфада кызлар мәдрәсәсе // Мәгълүмат. 1908. № 18. Б. 412–413.

Уфа мөселман ханымнары җәмгыяте тарафыннан ясалган лоторея-аллегри хисабы // Тормыш. 1914. 12 ноябрь.

Уфа хәбәрләре. [Ханымнар җәмгыятенең китапханәсендә...] // Тормыш. 1914. 24 август.

Хисап // Тормыш. 1914. 29 октябрь.

Зиннәтуллина Алсу Әнвәр кызы,
ТР ФА Ш. Мәрҗани исемендәге Тарих институтының
Тарих һәм милли мәгариф теориясе үзәге
фәнни хезмәткәре